

GYAKORLAT, KONTEXTUS ÉS TEOLÓGIAI REFLEXIÓ

A teológiai képzés megújulásának új kölcsönhatásai

Pángyánszky Ágnes

Evangelikus Hittudományi Egyetem

egyetemi docens

E-mail: agnes.pangyanszky@lutheran.hu

DOI: 10.56037/978-963-380-281-6.03

A teológiai képzés megújulásának kérdése aktuális kihívásként jelentkezik a keresztény egyházak számára. Az elméleti képzés gyakorlati és spirituális szempontú gazdagítása új utakat mutat a teológiai és a lelkészképzésben is. A gyakorlatelmélet, a kontextusvizsgálat és a teológiai reflektivitás lehetőségei egy holisztikusan megvalósuló, integrált képzési forma felé mutatnak, amelyet nemzetközi, az egyházi teológiai oktatásról szóló jövőképek is rögzítenek.

Kulcsszavak: teológiai képzés / lelkészképzés / gyakorlati teológia / gyakorlat / kontextus / teológiai reflexió

PRACTICE, CONTEXT, AND THEOLOGICAL REFLEXIVITY

New Interactions in the Renewal of Theological Education

The question of renewing theological education is a current challenge for Christian churches. Enriching theoretical training with practical and spiritual perspectives creates new paths in theological and pastoral training. The possibilities offered by practice theory, contextual reflection and theological reflexivity indicate the direction toward a holistic, integrated form of training, as outlined in international visions of theological education.

Keywords: theological education / ministry training / practical theology / practice / context / theological reflection

A teológiai képzés területén a keresztény egyházak számos kihívással szembesülnek. A vallás jelenkori változásai és funkciójának átalakulása,¹ valamint a lelkészképzésre jelentkezők számának csökkenése,² illetve az egyházi szocializáció gyengülése³ mind olyan érzékelhető dilemmák, amelyek érzékenyen érintik a teológiai képzést, különösen a lelkészképzést. Az említett folyamatok nyomán követése és a teológiai képzés új irányváltása számos interdiszciplináris megközelítés és pedagógiai módszertani lehetőség alkalmazásával segíthető elő, amelyek új impulzusokat adhatnak a teológiai, különösen a lelkészképzés fejlődéséhez és hatékonyságának növeléséhez.

A tanulmány bemutatja az Evangélikus Hittudományi Egyetem új gyakorlati portfóliójának kezdeményezésén keresztül azokat a gyakorlati teológiai kérdésköröket, amelyek előmozdíthatják és segíteni tudják a teológiai képzés megújulását. A gyakorlatelmélet, a kontextusvizsgálat és a teológiai reflektivitás gyakorlati teológiai témakörei egy holisztikusan megvalósuló, új integrált képzési forma felé mutatnak, amelyet nemzetközi, az egyházi teológiai oktatásról szóló jövőképek is rögzítenek.

Az evangélikus lelkészképzés gyakorlati portfóliója és elméleti megalapozása

Az Evangélikus Hittudományi Egyetemen 2024 őszétől bevezetésre kerül az úgynevezett gyakorlati portfólió, amely a lelkészképzés jelenkori kihívásaira válaszul segíti a hallgatók elméleti és gyakorlati felkészítését hivatásuk gyakorlására. A napali tagozatos teológus-lelkész szakos hallgatók számára a gyakorlati portfólió lehetőséget nyújt már az elméleti képzés idején az egyházi és gyülekezeti élet reflektív és dialógusalapú megfigyelésére, a gyakorlati kompetenciák hatékonyságának fejlesztésére, a személyes és szakmai fejlődés támogatására, a hivatással kapcsolatos kérdések és dilemmák tisztázására, közösségi élmények kreatív megteremtésére és reflexiójára, valamint a hivatás szempontjából „stakeholder-helyzetben” lévő felek (egyetem, egyház és gyülekezetek) egymás iránti relevanciájának fejlesztésére.

A gyakorlati portfólió „feladatsorának”⁴ előkészítését három gyakorlati teológiai

¹ DAVIE és LEUSTEAN (2019) az európai egyházak 21. századi helyzetében a következő témákat nevezik meg fennálló problémaként, illetve dilemmaként: szekularizáció, a vallás mint politikai erő megjelenése, vallási sokféleség, a vallás mint választási lehetőség, a vallási ismeretek szintjének csökkenése, klímaváltozás.

² KORÁNYI–PÁNGYÁNSZKY 2021, 2. o.

³ DOMOKOS et al. 2021. *A Magyar Fiatalok 2020* kutatás eredményei alátámasztják a fiatalok között a gyengülő vallási szocializáció hipotézisét.

⁴ A gyakorlati portfólió főbb elemei: hospitációs gyakorlat, istentisztelet, gyermek- és ifjúsági óra, bibliórai látogatások megbeszéléssel, hivatásgondozó programokon való részvétel, saját élményű

kérdésfelvetés formálta. 1. Az elméleti képzés gyakorlatba ágyazottságának kérdése egy új gyakorlatértelmezésen keresztül valósul meg, hogy közelebb kerüljenek a praxiselmélet mai megfontolásai a lelkészképzéshez. 2. Az elmélet és a gyakorlat integrációjára való törekvés közepette egyre több egyház, illetve egyházi intézmény teszi fel magának a kérdést: vajon milyen kontextusban,⁵ milyen körülmények és feltételek szerint zajlik egy adott képzés? Ki, illetve kik azok, akik a szolgálat kontextusát meghatározzák? 3. Elmélet, gyakorlat és spiritualitás integrációjának kidolgozásához pedig jól illeszkedik a teológiai reflexió kérdésköre, ami a mai keresztény életben és így a teológiai képzésben is előmozdíthatja az istenhit mélyebb, tudatosabb megélését és a hit gyakorlását, „a reflektált istenkapcsolati tudást”, ahogyan arra Johann Gyula tanulmánya is felhívja a figyelmet.⁶

A három gyakorlati teológiai kérdéskört – a praxiselméletet, a kontextusvizsgálatot és a teológiai reflexió kérdését – elhelyezhetjük abban az átfogó megújulásban is, amelynek jelentőségét Gonzalez hangsúlyozza a teológiai oktatás történetéről írott könyvében: „...az új idők, amelyek előtt állunk, a teológiai tanulmányok és a lelkészképzés teljes újraértelmezését és újradefiniálását igénylik. Az újradefiniálás felé haladva figyelembe kell vennünk mind az egyház múltbeli tapasztalatait és gyakorlatát, mind a kialakuló új körülményeket.”⁷ A teológiai képzésben elkerülhetetlen változásokra és a perspektivikus megújulásra való felkészülést Gonzalez a következő irányelvek mentén tekinti megvalósíthatónak:

1. A teológiai képzés helye az egyház kontextusában található, egészen pontosan annak a gyülekezetek életében történő megvalósulásában. A leghasznosabb tanulás közösségben történik, de ez a közösség nem csupán az egyetemi közösség, hanem egészen konkrétan az a közösség, ahol maga a szolgálat is majd megvalósul.

2. A teológia mint tanulási folyamat kontextuálissá tehető olyan gyakorlati megvalósulással, amelyben a tananyag egyben tanítási anyaggá is válik a tanuló számára.

3. A teológiai képzés, illetve tanulás élethosszig tartó folyamat.

4. A teológiai képzés az intézmény és az egyház számára is hordozza magában az adaptivitás és rugalmasság képességét, hiszen az új helyzetekre, új kihívásokra biblikusan, teológiailag és kontextuálisan is adekvát válaszokat kell adni.

5. Szükség van a teológiai tanulmányok és a lelkészi hivatás kapcsolatának tisztázására. A teológiai tanulmányok nem csupán a lelkészképzést szolgálják, hanem

---

lelkigondozásban történő részvétel, diakóniai gyakorlat, speciális lelkészi szolgálatok megismerése, nyári táborokban való részvétel és önkéntes órák teljesítése, szupplikációk.

⁵ A kontextus fogalmának értelmezési és alkalmazási lehetőségeit Goto itt fejti ki: GOTO 2018, 85–91. o.

⁶ JOHANN 2024, 224. o.

⁷ GONZALEZ 2015, 127. o.

szükséges, hogy nyitottá váljanak minden érdeklődő számára. A lelkési szolgálatban pedig fontos, hogy a gyakorlatot élethosszig kísérje a teológiai ismeretek frissítése.

6. A teológiai tanulás folyamatában egymás mentoraivá is válunk, függetlenül attól, ki milyen tanító vagy tanulási pozíciót tölt be intézményen, egyházon belül. Egymás kísérése és mentorálása⁸ a teológiai reflexió elsajátításában és dialógusában segíti és erősíti a hitmegélést és a hitgyakorlatot.

7. A teológiai képzés tananyagát a relevanciának és a használhatóságnak kell meghatározni. A tanuláshoz és a reflexióhoz olyan tananyagoknak kell rendelkezésre állniuk, amelyek segítik egy adott kontextus kihívásaira adott válaszokat, és a bár bőséges, de nagymértékben mégis használhatatlan anyagok között valódi értéket képviselnek.⁹

Gonzalez 2015-ben megfogalmazott irányelvei előfutárának is tekinthető az az 1980-as években született felhívás, amelyet az Evangéliumi Teológiai Oktatás Nemzetközi Tanácsa (The International Council for Evangelical Theological Education – ICETE¹⁰) a teológiai képzés megújítása érdekében intézett a teológiai oktatásért felelős intézményekhez. A felhívás megfogalmazásában részt vettek és az azóta is folyó intenzív munkában jelen vannak az Egyházak Világtanácsa és a Lutheránus Világszövetség egyházi részéről is teológiai oktatásért felelős egyházvezetők és teológiai tanárok.

Az 1983-ban kiadott dokumentum ma sem veszített aktualitásából.¹¹ Hangsúlyozza a spirituális, a gyakorlati és a tudományos célok megvalósítását egy integrált képzési megközelítésben, és ötvöződik benne az európai és észak-amerikai egyházak küzdelme a csökkenő egyháztagság dilemmájával, valamint az afrikai, ázsiai és dél-amerikai egyházak útkeresésének kérdései a misszió és a szükséges gyakorlatorientáltság területein.

„Teológiai oktatási programjainknak a spirituális és gyakorlati, valamint a tudományos célokat holisztikus, integrált oktatási megközelítésben kell ötvözniük. Hiba, hogy az oktatási követelményeket oly gyakran szűken a kognitív eredményekre összpontosítjuk, miközben a hallgatók növekedését más dimenziókban reméljük, de ezt nagyrészt a véletlenre bizzuk. Úgy kell kialakítani a képzési programjainkat, hogy azok az Isten

⁸ A mentorálás szakmai fejlesztésének kérdése az evangélikus lelkészképzés egyik aktuális és kiemelt feladata. A mentorképzés általános és pedagógiai elemzését végzi el NAGY Krisztina tanulmánya (2024).

⁹ GONZALEZ 2015, 127–129. o.

¹⁰ Az ICETE honlapja: <https://icete.info/>.

¹¹ 1983 óta egy újabb felhívás, illetve dokumentum is született, amely részletes ajánlásokat dolgoz ki a megújult kontextusra és kihívásokra való tekintettel. A dokumentum ezen a linken érhető el, illetve innen tölthető le: <https://icete.info/resources/the-icete-manifesto/> és <https://icete.info/resources/education-resources/icete-manifesto-ii-translatable-version/>. (Megtekintés: 2024. április 1.)

egész emberének növekedésére és felkészítésére irányuljanak. Ez először is azt jelenti, hogy oktatási programjainknak tudatosan elő kell segítenünk a hallgató lelki formálódását. Olyan lelki fejlődésre kell törekednünk, amelynek középpontjában a Krisztus iránti teljes elkötelezettség áll, és amelyet a Lélek ereje fokozatosan az élet minden területére kiterjeszt. Ugyanannyi időt, gondosságot és szerkezeti kialakítást kell szentelnünk az ilyen típusú növekedés elősegítésére, mint amennyit készséggel és indokoltan biztosítunk a kognitív fejlődésre. Ez másodsorban azt is jelenti, hogy programjainknak elő kell segítenünk a keresztény vezetés gyakorlati készségeinek elsajátítását. Többé nem szabad ezeket a készségeket csak tantermi keretek között tanítanunk. Be kell építenünk oktatási intézkedéseinkbe és követelményeinkbe egy irányított gyakorlati te-repgyakorlatot, amely pontosan azokat a készségeket oktatja, amelyeket a hallgatónak a program befejezése után a szolgálatban kell majd alkalmaznia. Megfelelően felügyelt és ellenőrzött lehetőségeket kell biztosítanunk a gyakorlati szakmai tereptapasztalat megszerzésére. Oktatási programjainkban a gyakorlati és a lelki dolgokat össze kell vegyíteni a tudományosakkal, és így Isten egész emberét fel kell készítenünk a szolgálatra. Ezt Isten kegyelmével kell elérnünk.”¹²

Teológia és megélt hit, elmélet és gyakorlat kapcsolatának területei a gyakorlati teológiában

Az elmúlt évtizedekben a gyakorlati teológia mint tudományág identitás- és útkeresésében egyre nagyobb figyelemmel fordult a hit megvalósulásának kérdése, azaz a „megtestesült” keresztény hit felé. A gyakorlati teológia fogalma¹³ kibővült, és túlmutat a lelkészképzésben tanított gyakorlati teológiai stúdiumokon, jóval tágabb öleléssel tekint a hitnek az egyéni életében és a közösségi térben történő megvalósulására.¹⁴ A gyakorlati teológia így egyszerre normatív és eszkatológiai fókuszú: nem csupán rögzíti, hogyan történik a hit megélése és gyakorlata, hanem segíti is ezt a gyakorlatot Isten országának megvalósulása felé.¹⁵ Ez a „híd szerep” is szükségessé teszi, hogy a teológiai képzés és az egyházi szolgálat egymással összefüggő egységet alkossanak, és erőteljesebb kölcsönhatással legyenek egymásra.

¹² OTT 2013, 24. o.

¹³ Miller-McLemore a gyakorlati teológiához a következő négy jelentéstartalmat rendeli: 1. A hívők tevékenysége, akik a mindennapok során igyekeznek reflektív hitéletet folytatni. 2. A teológiai képzésben a lelkési gyakorlatra összpontosító képzési terület. 3. A teológia és a hitmegélés megközelítési módja. 4. Tudományos diszciplína, amelyet a tudományos kutatók folytatnak e három célkitűzés megvalósítása érdekében. MILLER-McLEMORE 2012, 106. o.

¹⁴ Uo. 101–103. o.

¹⁵ Uo. 103. o.

A normatív és eszkatológiai fókuszú kettős célkitűzés alapján érdemes vizsgálat tárgyává tenni a teológia és a megélt hit kapcsolatának kérdését a lelkészképzés mai kihívásai közepette. Ahogyan ezt az előbb említett irányelvek és az 1983-as dokumentum is megfogalmazta, előtérbe kerül a gyakorlat, a praxis kérdése és annak a folyamatnak a kísérése, amely célirányosan kívánja segíteni az elmélet gyakorlattá válását, e kettő kölcsönhatását, valamint a spirituális kísérés folyamatának tudatos kialakítását. Ezt a gyakorlati teológiai feladatot segíti ma a teológiai reflexió, amely összekapcsolja a teológiát mint elméletet és konkrét megéltét, a gyakorlatot, azaz a lelkési szolgálat megvalósulását és az ezeket kísérő spiritualitást és hivatásértelmezést. Mindezek nem légüres térben történnek, hanem abban a kontextusban, amely a 21. század egyházának élete és lehetőségei a társadalomban. Az, ahogyan ezt a kontextust értelmezzük, szintén meghatározó kritikai kérdés. A gyakorlati teológia folyamatos feladata, hogy ez a kontextusértelmezés segítse teológia és megélt hit, elmélet és gyakorlat kölcsönhatásának kritikai vizsgálatát.

A gyakorlat értelmezésének új megközelítése

Gyakorlati fordulat (practice turn) – így definiálja Schatzki azt a megközelítési módot, amely a 20. század végétől új kritikai szempontok szerint értelmezte elmélet és gyakorlat kölcsönhatását.¹⁶ A társadalomtudomány területén az elmélet és gyakorlat kölcsönhatásainak mélyebb rétegeit érinti a gyakorlat megítélésével kapcsolatos szemléletváltás; mélyebbeket, mint az ok-okozatiságból következtethető alkalmazott elmélet megvalósítása egy adott tanulási folyamat után történő gyakorlatban. A gyakorlati fordulat szerint a gyakorlat nem csupán „következménnyé”, hanem olyan közös nevezővé válik, amelyben a nyelv, a cselekvés, a hit, a tudás és az érvelés már a valóságban létező folyamatok. Ezek a folyamatok az elméletre a kezdetektől hatással vannak, és nem csak az elméleti folyamat után teremődnek meg.¹⁷ A gyakorlatelmélet lényege Schatzki értelmezésében „a gyakorlatnak az emberi tevékenységben testet öltő, fizikailag közvetített, a közös gyakorlati megértés köré szerveződő, központi szerepet betöltő rendszere”¹⁸

A gyakorlat új szempontú társadalomtudományi értelmezése nagy hatással volt a gyakorlati teológiára is, ami már az 1960-as és 1970-es évektől kezdve megújult érdeklődéssel fordult a teológia és a hitmegéltetés kölcsönhatásainak vizsgálata felé.

¹⁶ SCHATZKI–KNORR CETINA–SAVIGNY 2001, 22. o.

¹⁷ JOHANSEN–SCHMIDT 2022, 11. o.

¹⁸ SCHATZKI–KNORR CETINA–SAVIGNY 2001, 11. o.

Az 1970-es évek esélyegyenlőségi mozgalmainak hatásai nyomán a gyakorlati teológia – legfőképpen a felszabadítási teológia hatására – a társadalmi változások, az egyéni élettörténetek, a transzformatív cselekvés, a hatalom kérdései és az ezekből fakadó hermeneutikai kérdésfelvetések felé fordult. A gyakorlati teológia számára ez a fordulat megnyitotta az érdeklődést a szociológia, a pedagógia és más humán tudományok irányába, hogy értelmezési és módszertani segítséget nyújtsanak addig nem kutatott és tudományosan nem vizsgált területek – egyéni és közösségi hitesemények és hitgyakorlatok – felé.¹⁹

A lelkészképzés kontextusának dilemmája

A gyakorlatelmélet kérdésfeltevése miatt szükséges megvizsgálunk, hogy egy adott képzési struktúrában a kontextus szerepe hogyan és milyen céllal jelenik meg. A lelkészképzés helyzetében az egyházi, gyülekezeti és társadalmi valóság és benne az egyéni és közösségi hitformálódás lehetősége és azok folyamata teremti meg azt a kontextust, amelyben értelmezhetővé válik a teológia mint elmélet és gyakorlat integrált rendszere.

A kontextus mint fogalom kritikai vizsgálatát végezte el Courtney T. Goto gyakorlati teológus, aki felhívta a figyelmet arra, hogy feltételezett kontextusok normatívvá válhatnak akkor, ha egyéni vagy közösségi élettapasztalatok, értelmezési lehetőségek „homályban” maradnak, és nem lépnek dialógusba egy adott kontextus értelmezőivel.²⁰ A gyakorlati teológia gyakorlatorientáltságának feltétele, hogy állandó párbeszédben legyen kontextusával, és ne a feltételezett kontextus normatívitása, hanem a participáció és a dialógus alakíthassa a kontextus értelmezését. A lelkészképzés számára ezért a gyakorlat mint az ismeret- és tapasztalatszerzés lehetősége hozzákapcsolódik a kontextus nyitott értelmezésének feladatához. Ez a kritikai attitűd teszi lehetővé, hogy ne elvárásaink alakítsák a megismerés folyamatát, hanem tapasztalatszerzésből fakadhassanak a kérdésfelvetések. Goto szerint az európai és észak-amerikai keresztény teológiában gyakran figyelmen kívül hagyják a helyi teológiák (local theologies) jelentőségét.²¹ Nekünk az a feladatunk, hogy megvizsgáljuk, létezik-e valóban ilyen feltételezett kontextus az egyházi életben, és összhangban van-e az egyházi és társadalmi valóság azzal, amit a teológiai képzés közvetít és képvisel. Ezt a kritikai vizsgálatot segíti például az, ha ma az evangélikus egyházban őszinte belső párbeszéd valósul

¹⁹ Jó példa erre Helen CAMERON és szerzőtársai könyve gyakorlati teológia és kutatótevékenységek kapcsolatáról (2018).

²⁰ GOTO 2018, 12–13. o.

²¹ Uo. 2018, 4–5. o.

meg arról, hogy a népegyházi keretek²² elvesztése után milyen evangélikus identitást fogalmazhat meg egy új helyzetben egy kisebbségi protestáns egyház.

A kontextusvizsgálathoz fontos információt szolgáltathatnak aktuális kutatási eredmények. A *Magyar Ifjúságkutatás* (2020) nyolcezer fős, tizenöt–huszonkilenc éves korúak között végzett nagymintás kutatásának a vallásosságra vonatkozó eredményei például alátámasztják a hitmegélés értelmezésével kapcsolatos dilemmákat és így megerősítik a teológiai képzés átstrukturálása iránti igényt is. A *Magyar Ifjúságkutatás* eredményei azt mutatják, hogy 2020-ban azoknak a fiataloknak az aránya, akik egyházuk tanítása szerint tartják magukat vallásosnak 5 százalék. 2000-ben ez az arány 10 százalék, 2016-ban pedig 6 százalék volt. Húsz év távlatában látható, az egyház fiatal tagjai felét elveszítette.²³ A vallásos nevelésben való részesedéssel kapcsolatos kérdésre 2020-ban a válaszadók 21 százaléka jelezte, hogy vallásos nevelésben részesült, 77 százalék nemmel válaszolt, 2 százalék pedig nem tudja, vagy nem válaszolt a kérdésre.²⁴

Ahogy az Seben Glória is hangsúlyozza tanulmányában,²⁵ ezekből az eredményekből arra következtethetünk, hogy a Biblia és a hittartalmak mint referenciapontok az életkérdésekkel kapcsolatos fiatalkori válaszkérésben jelentősen meggyengült relevanciával bírnak,²⁶ így nem is tudnak olyan hermeneutikai kulcsot jelenteni, amely a kutatások alapján segítené a fiatalok számára az életkérdésekben a felekezeti hitvallások szerinti teológiai tájékozódást. Ezek a tendenciák meghatározzák azt a közeget, azt a társadalmi kontextust, ahonnan nagy részben érkeznek (főleg nappali szakos) hallgatók a mai evangélikus lelkészképzésbe.

A teológiai reflexió mint összekapcsoló elmélet és módszer

A gyakorlatelmélet és a kontextus kritikai vizsgálatából adódik a kérdés, vajon segítségét tud-e nyújtani a teológia mint tudomány az emberi élethelyzetek és tapasztalatok vallásos értelmezésében. A gyakorlati teológia új reflektív irányvételének

²² „Egyházelméleti szempontból valószínű, hogy az »egyházi kereszténység intézményes hatókörének és formálóerejének« csökkenése következtében »átalakulóban lévő népegyházzal« beszélhetünk.” BECKMAYER et al. 2021, 16. o.

²³ Emellett fontos megemlíteni, hogy a „maga módján vallásos” választ adók százalékos aránya 2020-ban 49 százalék volt.

²⁴ DOMOKOS et al. 2021, 57–58. o.

²⁵ SEBEN 2024, 181. o.

²⁶ Ezt a feltételezést erősíti, hogy a kutatás eredményei szerint a tizenöt és huszonkilenc év közöttiek 8 százaléka jár csak legalább heti gyakorisággal valamilyen egyházi szertartásra, 54 százalék pedig nem jár ilyen eseményekre.

célja, hogy ezt a kérdésfelvetést folyamatosan életben tartsa, és biztosítsa teológia és hitgyakorlat kölcsönhatását a teológiai reflektivitás széleskörű fejlesztésével. Olyan, ma még létező szakadékokat kíván áthidalni a teológiai reflexió, amelyek sokszor a teológia mint fogalom és a mindennapi hitmegélés között léteznek. Ha például egy gyülekezeti közösségben feltesszük a kérdést, hogy milyen kölcsönhatásban áll egymással a teológia és a mindennapokban megélt hit, nem feltétlenül várnánk, hogy gyülekezeti tagok nagy százalékban adjanak megerősítő választ arra, hogy hitüknek a „teológiához” köze lenne.

A teológiai képzésben, az egyházi hivatásra történő készüléskor e kérdéssel kapcsolatban azonban más elvárások a meghatározóak. Ezek többek között a tudományos teológiai tartalmak és eredmények gyakorlatban történő alkalmazhatósága vagy az elmélet és a gyakorlat közötti kölcsönhatás dinamikus megvalósulása. Ezt a teológia és élethelyzetek összefüggésében megvalósuló kölcsönhatást igyekszik a teológiai reflexió²⁷ a teológiai képzés, és – az egyetemes papság elvét követve – az egész keresztény közösség számára széleskörűen élővé, értelmezhetővé és alkalmazhatóvá tenni. A teológiai reflexió lehetősége és célja, hogy olyan hermeneutikai lehetőséget biztosítson, amely által a teológia segítséget nyújt az emberi élethelyzeteknek és életpasztorációs feladatoknak az isteni narratíva segítségével való értelmezése feladatához.

Ennek a teológiai értelmezési hiányhelyzetnek a felismeréséből és megtapasztalásából fakad a gyakorlati teológiában a teológiai reflektivitás újrafelfedezésének és kontextuális alkalmazásának szükségessége.²⁸ A teológiai reflexió szeretné újra mozgásba lendíteni a teológiát mint az Istenről szóló beszédet, hogy a hitmegélés útjait kereső ember számára alternatívát nyújtson a nem Istenről szóló beszéd vagy az Istenről szóló „nem beszéd” helyett.²⁹ A teológia művelőinek egyik nagy feladata, hogy életben tartsák a teológiai beszédmódot és képviseljék, fejlesszék a teológiai reflektivitásban rejlő lehetőségeket. Ebben a feladatban természetesen benne rejlik az is, hogy a teológiát művelő maga is reflektáljon arra, önmaga hogyan dolgozza

²⁷ A teológiai reflexió kialakulásában három teológiai irányzat, illetve megközelítés játszott meghatározó szerepet. 1. A leghangsúlyosabb hatást a Latin-Amerikából az 1950-es és 1960-as években elinduló felszabadítási teológia gyakorolta, amely egyfelől dialógushelyzetet teremtett, másfelől pedig az akkori egyházi kérdésfelvetés irányát megváltoztatta, és aktivitást, az ágencia megvalósulását tette lehetővé az egyháztagok sorában is. 2. A teológiai tudatosság elmélyítéséhez hasonlóképpen hozzájárult a klinikai pasztorációs mozgalom (CPE – Clinical Pastoral Education, klinikai pasztorációs képzés) is, amely Anton Boisen (1876–1965) nevéhez fűződik. 3. Négy szakterületen – oktatás, egészségügy, szociális munka és lelkipozíció – a reflektivitás alkalmazása normatívvá vált. Ezen területekhez kapcsolódóan törekszik a kontextuális gyakorlati teológia is arra, hogy tevékenységének meghatározó módszertani elemévé váljon a teológiai reflexió. THOMPSON 2019, 19–24. o.

²⁸ TANNER 2002, 228. o.

²⁹ PÁNGYÁNSZKY 2022, 258. o.

fel élete eseményeit és élete alakulását a bibliai narratíva és az egyház tanításának és hagyományának a fényében.³⁰ Seben Glória is kiemeli a teológiai beszélgetések fontosságát, amikor a dialógust a hit reflexiójaként említi mint eszközt az Istenbe vetett hit és a mindennapi élet kapcsolatának szorosabbá fűzésére.³¹

Thompson munkája alapján három olyan értelmezési területről beszélhetünk, amelyek ma a teológiai reflexió fogalmához kapcsolódnak:³² 1. Teológiai reflexió lehet minden, ami az életünk és a hitünk összekapcsolódásáról szól. Ez egy kognitív leíró folyamat, amely spontán módon valósul meg a hívő ember életében. 2. A teológiai reflexió összefoglaló fogalom, amely minden olyan tevékenységre vonatkozik, amely korrelációba hozza a teológiai megfontolásokat kontextuális társadalmi kérdésekkel és eseményekkel. 3. A harmadik megközelítés már olyan tudatos teológiai feladatot jelöl, amelyet lelkészek, teológiát művelők, a hit kérdéseit átgondolni szándékozók végeznek azért, hogy hit és gyakorlat integrációja megvalósuljon. A teológiai reflexió az az út, „amelyen kapcsolatot hozunk létre a teológiai diszciplína más aspektusai és azok lelkipásztori gyakorlatban való alkalmazása között, valamint az a folyamat, amelynek során a lelkipásztori eseményeket és helyzeteket a teológiai megértés fényében szemléljük”.³³

Az ICETE korábban idézett dokumentumában az akadémikus és gyakorlati képzési feladatok integrálása mellett a teológiai képzésben a spirituális fejlődés kísérésének feladatára is felhívják a figyelmet. A teológiai reflexió a spiritualitás megélésének a lehetőségét is magában hordozza. A teológiai reflektivitás spirituális fejlődést segítő aspektusát Killen és de Beer a hívő ember számára a hit és az egyház hagyománya közötti dialogikus kapcsolat tudatos megélésében és gyakorlásában látja. Felhívják a figyelmet arra, hogy az emberi tapasztalás során az egyén keresi az élete értelmét, a kérdéseire a válaszokat, és ezeket megtalálhatja az Istennel való párbeszéd eseményében, hasonlóan ahhoz, amit Kodácsy-Simon Eszter is megfogalmaz a személyes

³⁰ Robert Kinast többek között a következő példát hozza a teológiai reflexióra egy lelkész esetében, aki egy kórházi és egy temetés utáni látogatásra reflektál: „A felszínen ezek az események a lelkészi szolgálatot jelentik, mert lelkész vagyok. Ez a szerepem, így tekintenek rám az emberek. De ez a hivatalos, formális megközelítés, amelytől igyekszem eltávolodni. Egy sokkal személyesebb szinten hiszek abban, hogy Isten az emberi cselekvésen keresztül is működik. Ha hagyom, hogy emberi szeretetem és gondoskodásom átsugározzon, akkor az emberek megtapasztalhatják Istent. Úgy vélem, lelkészi szolgálatom a legerőteljesebben akkor valósul meg, amikor Isten munkálkodik bennem, és ezt akkor érhetem el a leginkább, ha engedem, hogy Isten vezessen, és nem az én elképzeléseim határozzák meg, hogy kinek vagy mivé kellene válnom.” KINAST 1996, 162. o. További példák a teológiai reflexióra: PÁNGYÁNSZKY 2022, 254–264. o.

³¹ SEBEN 2024, 185. o.

³² THOMPSON et al. 2019, 8. o.

³³ Uo. 20. o.

bevonódás, a saját kérdések megfogalmazásának elengedhetetlen szükségességéről.³⁴ Ez a párbeszéd válhat azzá az imádságra és imádságos lelkületre alapuló teológiai reflexióvá, amely törekszik arra, hogy hűséges legyen a világunkban bennünket megszólító evangélium üzenetéhez. A keresztény ember élete hordozza a fizikai, szellemi és spirituális tapasztalatok végtelen lehetőségét, hogy felismerje benne Isten munkáját és célját. A teológiai reflexió ezért olyan képesség és olyan lehetőség, amely az emberi tapasztalatot és az abban felfedezhető isteni kinyilatkoztatást dialógussá tudja emelni:

„A teológiai reflexió az egyéni és közösségi tapasztalataink vallásos örökségünk bölcsességének segítségével végzett, párbeszédés feltárása. A beszélgetés valódi párbeszéd, amely arra törekszik, hogy megismerjük a saját hitünket, cselekedeteinket és perspektíváinkat, valamint mindazt, ami a tradícióból fakad. Mindkettő integritását tiszteletben tartja. A teológiai reflexió ezért megerősítheti, kihívás elé állíthatja, tisztázhatja és bővítheti azt, ahogyan a tapasztalatainkat és a vallási hagyományt megértjük. Az eredmény új igazság és új életértelmezés. [A teológiai reflexió] az a képességünk, hogy keresztényekként értő módon és hűségesen éljünk, egyenes arányban áll azzal a képességünkkel, hogy észrevegyük, leírjuk és felfedezzük emberi tapasztalatainkban a kinyilatkoztatást hordozó minőséget.”³⁵

A lelkészképzés gyakorlati teológiai megújulási lehetőségei

Az interdiszciplináris módon értelmezett gyakorlat felé forduló érdeklődés a lelkészképzés számára is új pedagógiai kihívásokkal szolgálhat. Elmélet, gyakorlat és spiritualitás szorosabb integrálása lehetővé teszi, hogy a teológia tudománya, az ebből fakadó gyakorlat és a megélt hitre adott reflexió kölcsönösen hatást gyakorolhassanak egymásra. A teológiai reflexiónak mint a lelkészképzés szükséges tartalmi és módszertani elemének a vizsgálata két szempontból is fontos szerepet tölthet be a teológiai képzés kontextuális kérdéseinek átgondolásában. 1. A teológiai reflexió igénye rámutat a teológia mint Isten és ember közötti kapcsolat értelmezésének mélyebb szükségyszerűségeire, különösen annak a mai fiatal generációnak a helyzetében, akik rendkívül kis mértékben vallják magukat vallásosnak, 2. másfelől a teológiai képzésben elmélet és gyakorlat kapcsolatának kritikai vizsgálatához is fontos szempontokat nyújt.

„A gyakorlatra vonatkozó teológiai reflexió a lelkeszi szolgálat egyik legnélkü-

³⁴ KODÁCSY-SIMON 2024, 69. o.

³⁵ KILLEN-BEER 1994, viii–x. o.

lözhetetlenebb eszköze.”³⁶ Ballard, Pritchard és Thompson is hangsúlyossá teszik azt a követelményt, hogy a lelkészi szolgálat területe nem válhat el a hit alapvető megélésétől és kérdéseitől.³⁷ A gyakorlati teológia kijelöli azt a praxist, amelynek alapján teológiai tudatossággal és cselekvő igénnyel közelítünk a lelkészi szolgálat feladataihoz. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a teológiai reflektivitás sokat köszönhet azoknak a korábban említett tudományterületeknek (pedagógia, egészségügy, szociális munka, lelkigondozás), amelyekben normatívvá vált a reflektivitás mint értelmezési és hivatásigondozási módszertan. A teológiai képzésben is egyre nagyobb szerepet kap például a mentorpedagógia, amely nagy hangsúlyt helyez a gyakorlati képzés során megvalósuló mentori kísérés szakmai és hivatásigondozó aspektusaira.³⁸ A mentorpedagógia segítségével mentor és mentorált között olyan reflektív kooperáció születhet meg, ami a mentor és mentorált dialógusára alapozó visszatekintést, a szakmai és lelki fejlődést, a tapasztalatszerzés során történő érték-konstruáló folyamatokat is erősíti.³⁹

A teológiai reflexió lehetősége minden istenkereső és istenhívó ember számára az, hogy szorossá fonja hit és élet kapcsolatát. Ahhoz, hogy ez a folyamat mindenki számára megragadható legyen, a speciális lelkészi és egyházi szolgálattévők számára a teológiai reflektivitás alkalmazásának képessége Thompson szerint is kiemelten fontos feladat.

„A teológiai reflexiót éppen az különbözteti meg a más területeken és kontextusokban folytatott reflexióktól, hogy bármi legyen is a vizsgált kérdés, és bármennyire is úgy tűnik, hogy annak első látásra nincs köze a Biblia és az egyházi hagyomány kérdéseihez, következetes vizsgálódás útján felfedezhetjük, hogy egy teológiai nézőpont hogyan világíthat meg, vethet fel és javasolhat alternatív cselekvési módokat egy olyan folyamat során, amely az adott teológiai nézőpontot is új megvilágításba helyezi.”⁴⁰

Banks a teológiai képzés területén több ponton is új modell felállítását és alkalmazását szorgalmazza.⁴¹ Az általa felvetett gondolatok továbbgondolásra érdemesek, és relevánsak lehetnek az evangélikus teológiai képzés, különösen a lelkészképzés kontextusában is. 1. Elsőként azzal a pedagógiai dilemmával szembesíti a hagyományos teológiai képzést, hogy vajon a – biblikus, történeti és teológiai – tradíció eddigi

³⁶ BALLARD–PRITCHARD 2000, 134. o.

³⁷ THOMPSON et al. 2019, vii. o.

³⁸ SERES-BUSI 2024.

³⁹ Uo. 212–213. o.

⁴⁰ THOMPSON et al. 2019, 29. o.

⁴¹ BANKS 1999, 157–159. o.

elsajátítási módszere elég teret enged-e a formálódásnak és az „életorientáltságnak”. 2. Felveti annak szükségességét, hogy a teológiai oktatás eddig fókuszai mellett, amelyek a lelkeszi szolgálat alapvető területeit érintették (igehirdetés, istentisztelet, lelkigondozás, misszió és társadalmi szerepvállalás), az egyetemes papság elvének megfelelően a teológiára általában tekintünk úgy, mint az elhívottak szolgálatára, amely nem csak egy szűk réteg kiváltsága.

Mindezt értelmezhetjük úgy, hogy a teológia kiindulási pontja nem a teológiai vagy még hagyományosabban megfogalmazva a lelkészképzés, hanem az a hitgyakorlat, amely alapvetőnek tekinti hagyomány és mindennapi élet kapcsolatát, és speciális képzéseiben ezt az alapállást mélyíti és formálja. Egy olyan látásmód megújítását követhetjük itt nyomon, amely nevezhető egyfajta kontextuális tanítványságnak vagy akár a megélt és gyakorolt hit mindennapi megvalósulásának, amely különböző formákban valósulhat meg a keresztyén oktatás területein. Veling ezt a folyamatot a gyakorlati teológia központi oktatási feladatának tekinti, amelyben a teológiai reflexió hermeneutikai karakterének világosan ki kell rajzolódnia, „hogy az emberek tudatosabbá, »képzettebbé« és ezáltal emberibbé váljanak abban, ahogyan megértik magukat, a hagyományukat és másokat”.⁴²

A teológiai reflektivitás elsajátításának és elmélyítésének szükségességét a vallásosság dimenziói szempontjából is vizsgálhatjuk. Glock és Stark a vallásosság öt dimenzióját különböztetik meg: 1. az ideológiai dimenziót, amely a hit tartalmára, 2. az intellektuális dimenziót, amely a hitről való tudásra, 3. a rituális dimenziót, amely a rituális gyakorlatra vonatkozik. Ezekhez kapcsolódik 4. a szubjektív tapasztalat dimenziója és 5. a konzekvenciális dimenzió, amely a vallásosságból fakadó következményekre kérdez rá.⁴³

A vallásosság dimenzióinak figyelembevétele iránymutató lehet a teológiai képzésben az elmélet és a gyakorlat integrációjának vizsgálatakor. A teológiai képzés tanulási céljai (learning outcomes) olyan kompetenciafejlesztést igényelnek, amely a vallásosság az előbbieken ismertetett dimenzióinak aktív mobilizációját feltételezi a teológiai oktatásban részesülők számára.⁴⁴ A teológiai képzés kontextuális kihívásaira, amelyek legfőképp az elmélet és a gyakorlat integrációjának területét érintik, Veling szerint a teológia mint tudományos kutatás és a gyakorlati ekkleziológia, a keresztyén közösségek életének szorossá váló összekapcsolódása adhat választ. Ehhez kapcsolódóan teszi fel Veling azt a kérdést, vajon mennyiben felel meg a mai teológiai oktatás a posztmodern kor intellektuális és kulturális válto-

⁴² VELING 1999, 415. o.

⁴³ GLOCK–STARK 1965, idézi ROSTA 2019, 223. o.

⁴⁴ Természetesen vonatkozik ez az egyetemes papság elve alapján mindenkire, aki az élet értelmére vonatkozó alapvető emberi kérdést a transzcendenciával való összefüggésben teszi fel.

zásainak, és milyen mértékben foglalkozik az individuumot és az egész teremtett világot helyi és globális szinten érintő, sürgető etikai kérdésekkel.⁴⁵ Veling kérdéseit úgy is értelmezhetjük, hogy vajon a teológiai képzés és azon belül is a lelkészképzés bátran és felelősen mer-e nyitni parókiális komforthelyzete helyett a kontextuális próféta és missziói küldetés felé.

A tapasztalatnak a gyakorlati teológiában betöltött szerepét hasonlóképpen hangsúlyozza Schweitzer is, amikor értelmezésében elmélet és gyakorlat egymást nem korlátozó, hanem integratív feladatára mutat rá:

„...a gyakorlati teológiának valóban a lehető legkomolyabban kell vennie a mai emberek tapasztalatait. Ugyanakkor ezt a tapasztalatot talán meg sem értjük, ha nincs szemünk, hogy lássunk és fülünk, hogy halljunk – vagy kevésbé metaforikusan szólva, ha nincsenek olyan elméleteink, fogalmaink és kategóriáink, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy értelmet adjunk annak, amit a kortársak elmondanak nekünk. Valaminek értelmet adni mindig azzal jár, hogy tisztában vagyunk a különbözőséggel, és különbséget teszünk. Ellenkező esetben minden ugyanolyan lesz. Ezért van a gyakorlati teológiának éppúgy szüksége fogalmakra és kategóriákra, mint bármely más elméleti megközelítésnek.”⁴⁶

Speciálisan a lelkészképzésben ez jelentheti azt a megújulást, amelyben a teológia tudományának elsajátítása és művelése az emberi kérdésekre és élethelyzetekre adott folyamatos reflexió lehetőségét biztosítja. Banks hangsúlyozza, hogy a lelkészképzés több mint intézményi gyakorlóterep, ahol a hallgatók begyakorolják a szakma fogásait, és technikailag tökéletesítik azt.⁴⁷ Elmélet és gyakorlat kölcsönhatása nélkül könnyen információ- és hatásszegénnyé válhat a gyakorlat, és félő, hogy hosszú távon hiányozni fog belőle az az adaptív szemlélet, amely együtt tud lélegezni az életből és a bennünket körülvevő világból jövő kérdésekkel és dilemmákkal.

A teológiai képzés megújulásának folyamatában a gyakorlatelmélet, a kontextusvizsgálat és a teológiai reflexió alkalmazása hozzájárulhat egy új, integratív teológiai képzési forma kialakításához. Ez a forma fejleszti az egyházi szolgálatba lépők teológiai kompetenciáit, és lehetővé teszi számukra, hogy az egyház közösségében is hatékonyabban alkalmazzák ezeket a kompetenciákat. Mindez hozzájárulhat egy elkötelezett dialóguskészség kialakításához, amely megvalósulhat a teológiai képzést folytató intézmények, az egyház és gyülekezetei és a társadalom között.

⁴⁵ VELING 1999, 412. o.

⁴⁶ SCHWEITZER 2004, 19. o.

⁴⁷ BANKS 1999, 163. o.

A teológiai képzés megújulásának célja, hogy Isten országának jelenléte és a megélt emberi valóság között ne a szakadék mélyüljön, hanem hidak épüljenek és kapcsolódási pontok jöjjenek létre. Egy ilyen nyitott és dialóguskész folyamat teteheti lehetővé, hogy új önértelmezési folyamat és új orientáció kísérelje a teológiai képzés megújulását.

Hivatkozott művek

- BALLARD, Paul – PRITCHARD, John: *Practical Theology in Action. Christian Thinking in the Service of Church and Society*. SPCK, London, 2000.
- BANKS, Robert: *Reenvisioning Theological Education. Exploring a Missional Alternative to Current Models*. William B. Eerdmans, Grand Rapids – Cambridge, 1999.
- BECKMAYER, Sonja et al.: *Volkskirche in postsäkularer Zeit*. Kohlhammer Verlag, 2021.
- CAMERON, Helen et al.: *Talking about God in Practice. Theological Action Research and Practical Theology*. SCM Press, London 2018.
- DOMOKOS Tamás – KÁNTOR Zoltán – PILLÓK Péter – SZÉKELY Levente: *Magyar Fiatalok 2020. Kérdések és válaszok – Fiatalokról, fiataloktól*. Erzsébet Ifjúsági Alap – Társadalomkutató Kft., Budapest, 2020. Web: https://tarsadalomkutato.hu/wp-content/uploads/2021/07/magyar_ifjusag_2020_web-vÜg.pdf.
- DAVIE, Grace – LEUSTEAN, Lucian N. Religion and Europe: Methods, Theories, and Approaches. In: Grace Davie – Lucian N. Leustean (szerk.): *The Oxford Handbook of Religion and Europe*. Oxford University Press, Oxford. 2019. 1–16. o. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198834267.013.45>
- GLOCK, Charles Y. – STARK, Rodney: *Religion and Society in Tension*. Rand & McNally Co., Chicago, 1965.
- GONZALEZ, Justo L.: *The History of Theological Education*. Abingdon Press, Nashville, 2015.
- GOTO, Courtney T.: *Taking on Practical Theology. The Idolization of Context and the Hope of Community*. Brill, Leiden–Boston, 2018. (Theology in Practice 6.)
- JOHANN Gyula: „...a reám bízottakat híven pásztorolom...” Felkészülés a lelkigondozói szerepre – a segítő beszélgetés. In: Balogné Vincze Katalin – Kodácsy-Simon Eszter – Seres-Busi Etelka (szerk.): *Teológia és tanulás – avagy a változás lehetősége. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Evangélikus Hittudományi Egyetem – L’Harmattan Kiadó – Luther Kiadó, Budapest, 2024. (Teológia és... 1.) 220–232. o. <https://doi.org/10.56037/978-963-380-281-6.17>
- JOHANSEN, Kirstine Helboe – SCHMIDT, Ulla (szerk.): *Practice, Practice Theory and Theology. Scandinavian and German Perspectives*. De Gruyter, Berlin–Boston, 2022. <https://doi.org/10.1515/9783110743791>
- KILLEN, Patricia O’Connell – BEER, John de: *The Art of Theological Reflection*. New York, Crossroad, 1994.

- KINAST, Robert L.: *Let Ministry Teach. A Guide to Theological Reflection*. The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota. 1996.
- KODÁCSY-SIMON Eszter: A konstruktív tanulási modell elemei a Biblia tanulásképében. In: Balogné Vincze Katalin – Kodácsy-Simon Eszter – Seres-Busi Etelka (szerk.): *Teológia és tanulás – a változás lehetősége. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak és doktoranduszainak tanulmánykötete*. Evangélikus Hittudományi Egyetem – L'Harmattan Kiadó – Luther Kiadó, Budapest, 2024. (Teológia és... 1.) 63–79. o. <https://doi.org/10.56037/978-963-380-281-6.05>
- KORÁNYI András – PÁNGYÁNSZKY Ágnes: Az evangélikus lelkesítő szolgálat és a lelkészképzés útkeresése. Adottságok, lehetőségek, kihívások. *Lelkipásztor*, 96. évf., 2021/1. sz. 2–7. o.
- MILLER-MCLEMORE, Bonnie: *Christian Theology in Practice. Discovering a Discipline*. William B. Eerdmans. Grand Rapids – Cambridge, 2012.
- NAGY Krisztina: A mentorképzésről. In: Balogné Vincze Katalin – Kodácsy-Simon Eszter – Seres-Busi Etelka (szerk.): *Teológia és tanulás – a változás lehetősége. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak és doktoranduszainak tanulmánykötete*. Evangélikus Hittudományi Egyetem – L'Harmattan Kiadó – Luther Kiadó, Budapest, 2024. (Teológia és... 1.) 190–205. o. <https://doi.org/10.56037/978-963-380-281-6.15>
- OTT, B.: *Handbuch Theologische Ausbildung. Grundlagen – Programmentwicklung – Leitungsfragen*. Neufeld Verlag, Schwarzenfeld, 2013.
- PÁNGYÁNSZKY Ágnes: A teológiai reflexió mint kifejezőeszköz. In: Szűcs Kinga – Bácskai Károly – Orosz Gábor Viktor (szerk.): *Teológia és nyelv. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Budapest, 2022. 254–264. o.
- ROSTA, Gergely: Charles Y. Glock und Rodney Stark: Religion and Society in Tension (1965). In: Christel Gärtner – Gert Pickel (szerk.): *Schlüsselwerke der Religionssoziologie*. Springer, Wiesbaden, 2019. https://doi.org/10.1007/978-3-658-15250-5_26
- SCHATZKI, Theodore R. – KNORR CETINA, Karin – SAVIGNY, Eike von (szerk.): *The Practice Turn in Contemporary Theory*. Routledge, London – New York, 2001. <https://doi.org/10.4324/9780203977453>
- SCHMIDT, Ulla: Practice and theology – Topic in dialogue with history. In: Kirstine Helboe Johansen – Ulla Schmidt (szerk.): *Practice, Practice Theory and Theology. Scandinavian and German Perspectives*. De Gruyter, Berlin–Boston, 2022. 11–34. o. <https://doi.org/10.1515/9783110743791-003>
- SCHWEITZER, Friedrich: *The Postmodern Life Cycle*. Challenges for Church and Theology. Chalice Press, St. Louis, 2004.
- SEBEN Glória: Teológia elvitelre? Ifjúságteológia a gyakorlatban. In: Balogné Vincze Katalin – Kodácsy-Simon Eszter – Seres-Busi Etelka (szerk.): *Teológia és tanulás – a változás lehetősége. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak és doktoranduszainak tanulmánykötete*. Evangélikus Hittudományi Egyetem – L'Harmattan Kiadó – Luther Kiadó, Budapest, 2024. (Teológia és... 1.) 177–189. o. <https://doi.org/10.56037/978-963-380-281-6.14>
- SERES-BUSI Etelka: Reflektív technikák a mentorálási folyamatban – a mentori kapcsolat támogatása érdekében. In: Balogné Vincze Katalin – Kodácsy-Simon Eszter – Seres-Busi

- Etelka (szerk.): *Teológia és tanulás – a változás lehetősége. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak és doktoranduszainak tanulmánykötete*. Evangélikus Hittudományi Egyetem – L'Harmattan Kiadó – Luther Kiadó, Budapest, 2024. (Teológia és... 1.) 206–219. o. <https://doi.org/10.56037/978-963-380-281-6.16>
- STONE, Howard W. – DUKE, James O.: *How to Think Theologically*. Fortress Press, Minneapolis, 2006. <https://doi.org/10.2307/j.ctt22nmb9s>
- TANNER, Kathryn: Theological Reflection and Christian Practices. In: Miroslav Volf – Dorothy C. Bass (ed.): *Practicing Theology. Beliefs and Practices in Christian Life*. William B. Eerdmans, Grand Rapids, 2002. 228–242. o.
- THOMPSON, Judith – THOMPSON, Ross – PATTISON, Stephen: *Theological Reflection*. 2. kiad. SCM Press, London, 2019. (SCM Studyguides.)
- VELING, Terry A.: Emerging Issues Concerning the Practices of Theological Education. *Religious Education*, 94. évf. 1999/4. sz. 410–427. o. <https://doi.org/10.1080/0034408990940404>